

يك دسته گل دماغ پرور

رضا مختاری

را در سه جلد تدوین کرد که به سال ۱۳۰۵ شمسی منتشر شد، و در زمره منابع کتابهای عظیمی همچون الذریعة قرار گرفت.

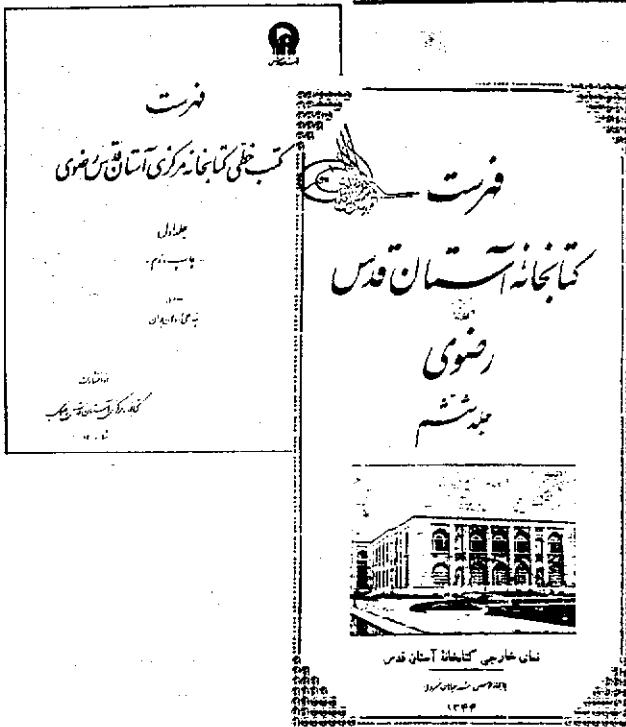
این اولین فهرست مفصلی بود که در ایران نشر یافت و با هر کمی و کاستی که داشت، انظار علما را به خود جلب کرد تا آنجا که مرحوم علامه قزوینی طی مقاله ای جالب، در معرفی و نقد آن نوشت:

... این اولین فهرست مفصلی است که در ایران از یک کتابخانه ای با این بسط و اشباع و تحقیق چاپ شده است ... و یک کشف الظنون مبسوط جامعی است در فن معرفه الکتاب منضمماً به یک ابن خلکانی در تراجم مؤلفین آنها.

مؤلف این فهرست نفیس ... چنانکه از مطالعه تحقیقات ائمه ایشان به وضوح می پیوندد - علاوه بر مراتب فضل و دانش و وسعت اطلاع در علوم اسلامی، که آثار آن در هر صفحه ای از صفحات این کتاب نمایان است، حسن سلیقه مخصوص ایشان از حسن ترتیب و تبویبی که در فراهم آوردن این فهرست اتخاذ نموده اند و از بسط و اشباعی که

فهرست الفبائی کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی. محمد آصف فکرت. استدرک و پیوست محمد وفادار مرادی. (چاپ اول: مشهد، کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ۱۳۶۹). ۹۵۲ ص، وزیری.

حدود ۶۵ سال پیش، رونق و تعالی کتابخانه گرانقدر و کهنسال ایران، یعنی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی مد نظر واقع شد و تنی چند از فضیلابی وقت^۱ که بصیرتی در معارف اسلامی داشتند، گرد آمدند و زمینه اعتلای کتابخانه را در نشر فهرست آن دانستند. به نظر آن انجمن، نگارش فهرست به معنی لغوی، کاری بود بیهوده، و بر این عقیدت بودند که مقصود از فهرست، رفع دشواری یافتن کتاب است و فهرست کتابخانه باید مانند کلیدی باشد برای دستیابی به فرهنگ متقدم و به گونه ای تنظیم گردد که طالبان هر رشته از فنون و علوم به آسانی در اندک زمانی کتاب و اطلاعات مورد نظر خود را از میان انبوه کتاب بیابند، و این مقصود محقق نشود جز با تدوین «فهرست موضوعی». انجمن مذکور با تنگنایی مآخذ، تمام کتب خطی و چاپی موجود را در هفده رشته تبویب و فهرست آن

در وصف نسخ و مواضع آنها و مؤلفین آنها به دست می دهند و اقتصار بر معلومات خشک مختصر قلیل الجدوی نمی کنند نیک هویدا است ... فهرست جدید حاضر که جلد اولش از طبع خارج شده، فی الواقع بهترین و با تحقیق ترین و مفیدترین فهرستی است که تا کنون به زبان فارسی ... ترتیب داده شده است ... ۳.

پس از نشر سه جلد فهرست، که شامل تمام کتب خطی و چاپی موجود در کتابخانه تا آن تاریخ (۱۳۰۵ ش، ۱۳۴۵ ق) می شد، با افزوده شدن بر تعداد کتب کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، تدوین و نشر فهرست نیز به همان شیوه موضوعی سه جلد اول ادامه یافت و تا کنون دوازده جلد آن منتشر شده که وصف دوازده جلد منتشر شده آن بدین قرار است:

- جلد اول: مشهد، ۱۳۰۵ ش، ۱۳۴۵ ق، شامل این موضوعات: ۱- حکمت، کلام، اصول عقاید و تصوف؛ ۲- منطق؛ ۳- تفسیر؛ ۴- اخبار.
- جلد دوم: مشهد، ۱۳۰۵ ش، ۱۳۴۵ ق، شامل: ۱- فقه؛ ۲- اصول؛ ۳- تجوید؛ ۴- ادعیه؛ ۵- اخلاق و مواضع؛ ۶- رجال و انساب؛ ۷- لغت.
- جلد سوم: مشهد، ۱۳۰۵ ش، ۱۳۴۵ ق. شامل: ۱- طبرف و نحو؛ ۲- معانی بیان؛ ۳- تاریخ و افسانه؛ ۴- ادبیات؛ ۵- طب؛ ۶- ریاضی.
- جلد چهارم: مشهد، ۱۳۲۵ ش، شامل: ۱- حکمت و کلام؛ ۲- منطق؛ ۳- تفسیر.
- جلد پنجم: مشهد، ۱۳۲۹ ش، شامل: ۱- اخبار؛ ۲- فقه.
- جلد ششم: مشهد، ۱۳۴۴ ش، شامل: ۱- اصول

- فقه؛ ۲- تجوید و قرائت؛ ۳- ادعیه و مزار؛ ۴- اخلاق؛ ۵- رجال، انساب و درایه.
- جلد هفتم: در دو مجلد، مشهد، ۱۳۴۶ ش، شامل: ۱- تاریخ، تذکره، افسانه و سفرنامه؛ ۲- ادبیات.
- جلد هشتم: مشهد، ۱۳۵۰ ش، شامل: ریاضیات.
- جلد نهم: مشهد، ۱۳۶۱ ش، شامل: ۱- تاریخ، تذکره، افسانه، سفرنامه و جغرافی؛ ۲- ادبیات.
- جلد دهم: مشهد، ۱۳۶۲ ش، شامل: ریاضیات.
- جلد یازدهم: مشهد، ۱۳۶۴ ش، شامل: ۱- حکمت، کلام و عرفان؛ ۲- منطق؛ ۳- تفسیر.
- جلد دوازدهم: مشهد، ۱۳۷۰ ش، شامل: صرف و نحو.
- از این دوازده جلد، جلد اول تا ششم به قطع رحلی و بقیه به قطع وزیری است؛ و چنان که ملاحظه می شود از جلد نهم به بعد، پس از پیروزی انقلاب اسلامی تألیف و منتشر شده است. البته تدوین فهرست همچنان ادامه دارد و سرپرست محترم کتابخانه یادآوری کرده اند که اینک جلد سیزدهم و چهاردهم آن در دست تدوین است.^۲

در جلد اول تا ششم، علاوه بر نسخ خطی، کتابهای چاپی موجود در کتابخانه هم به شیوه موضوعی فهرست شده است که با توجه به اوضاع و احوال زمان تألیف فهرست، کاری بوده است بسیار سودمند؛ ولی جلد هفتم به بعد منحصر به معرفی نسخه های خطی است.

افزون بر آنچه گذشت، مسؤولان کتابخانه آستان قدس رضوی آهنگ آن دارند که مجلدات قدیم فهرست را (یعنی جلد اول تا سوم) با تحقیق و دقت، بازنگری و بازنگاری و از نو چاپ کنند که البته کاری است بسیار پسندیده و لازم. زیرا گذشته از اینکه مجلدات قدیم فهرست در دسترس نیست و بسیار کمیاب و بلکه نایاب است؛ دارای نواقص و معایب بسیاری است که برخی از آنها در مقاله سابق الذکر علامه ترویجی بازگو شده است و بسیاری را نیز فاضل گرامی جناب آقای سیدعلی اردلان جوان، در مقدمه چاپ جدید جلد اول متذکر شده اند.

تا کنون جلد اول فهرست قدیم به تحقیق، ویرایش و بازنگاری دانشمند گرامی جناب آقای سیدعلی اردلان جوان، و با حذف فهرست کتب چاپی و نیز موضوع «اخبار» از جلد اول به گونه ای جالب و درخور تحسین، در سال ۱۳۶۵ شمسی در مشهد، به اهتمام کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، منتشر شده و بازنگری جلد دوم فهرست خطی نیز در دست تدوین است.^۵

چاپ دوم جلد اول فهرست را باید تألیفی جدید به حساب آورد. زیرا با چاپ اول آن از زمین تا آسمان تفاوت دارد و آقای اردلان جوان برای به سامان آوردن آن بسیار کوشیده و حقاً نمونه ای عالی از فهرست نسخه های خطی ارائه کرده اند. ایشان در مقدمه به تفصیل از کاستیها و اشتباهات چاپ اول جلد اول سخن گفته و فروتنانه اظهار داشته اند:

... نکات یادشده فقط جنبه رفع ابهام علمی داشته است و پس، و امید است که خوانندگان گرامی آنها را حمل بر عیبجویی و خرده گیری نفرمایند که

نگارنده را با قلت بضاعت علمی به هیچ وجه چنین قصدی نبوده است و نیست زیرا «بر بساط خوبرویان خود فروشی شرط نیست» و مخصوصاً وقتی به دریای بیکران علم و دانش آن بزرگمردان نگو نام بیندیشیم، این نکته ها را جز خاشاکی اندک بر آن نخواهیم دید که به هیچ وجه از پاکی و زلالی و گوارایی آن نخواهد کاست.^۶

***

فهرست اختصاری

آنچه تا اینجا گفته شد، راجع به فهرست تفصیلی و موضوعی کتابخانه آستان قدس رضوی بود. البته این معرفی شامل کلیه نسخه های موجود کتابخانه نیست و بقیه طی چند مجلد دیگر فهرست خواهد شد. جدای از آن دوازده جلد فهرست تفصیلی و موضوعی، اخیراً فهرست اختصاری و الفبائی کلیه نسخه های خطی موجود در کتابخانه آستان قدس، با عنوان «فهرست الفبائی»، منتشر شده است. این فهرست حاوی معرفی ۱۵۰۰۰ مجلد خطی است، شامل بیش از ۲۰۰۰۰ عنوان؛ اعم از آنچه تا کنون به صورت تفصیلی و موضوعی فهرست شده یا بعداً خواهد شد. در این فهرست کتابهای متعددی که ضمن مجموعه ها یا ضمیمه کتب دیگر است، هر یک در جای خود به گونه مستقل ذکر شده و پس از ذکر نام کتاب، زبان، موضوع، نام و نسب مؤلف و تاریخ وفات او، عصر تألیف، شماره نسخ متعدد موجود از یک کتاب در کتابخانه - بر حسب قدمت - ذکر نوع خط، نام کاتب و تاریخ محل کتابت آمده و در پایان، نسخه های بدون تاریخ ذکر شده است. نسخه های ناقص و نیز کتابها و رساله هایی که ضمن مجموعه ها یا ضمیمه کتب دیگر است، هر یک با

است و تهیه اش آسان.

ثالثاً برای دستیابی به مطلوب، تاکنون لازم بود محقق در بیش از یک، و احياناً در چندین مجلد، تفحص کند؛ مثلاً برای آگاهی از وجود و چند و چون نسخه یا نسخه هایی از یک کتاب ریاضی، باید جلد سوم و هشتم و دهم فهرست موضوعی را واریسی کند. اما با مراجعه به فهرست الفبائی با صرف کمترین وقت، به مطلوب دست می یابد.

رابعاً اینک با یک نگاه و مراجعه به یک یا دو صفحه، به کلیه نسخ یک کتاب، و قوف حاصل می شود و براحتی می توان نسخه های متعدد را با هم مقایسه کرد و بهترین را برگزید و سفارش داد. و بالاخره، آنچه حسن و جمال این فهرست را کمال بخشیده است، وجود فهرست راهنمای «مؤلفان» (ص ۷۶۹-۸۷۵) و «کاتبان» (ص ۸۷۶-۹۴۰) در پایان آن است که کاری است لازم و ستودنی و کار محقق را بسیار آسان می کند. زیرا فی المثل با صرف کمترین وقت، می توان از کلیه نسخ موجود آثار شیخ مفید - ره - در کتابخانه آگاه شد.

***

این بنده از شنیدن خبر نشر این فهرست بی اندازه مسرور شد و اینک به سهم خود از کلیه بانیان این امر خیر بی نهایت سپاسگزار است. بی تردید - چنانکه بر آگاهان هویدا است - مؤلفان رنجی گران را بر خود هموار کرده تا توانسته اند این فهرست را به سامان رسانند. اینک با طلب پژوهش، به برخی از سهو القلمها و کاستیهای آن که به نظر قاصر و فکر فاترم رسیده است، اشاره می کنم:

۱- در ص ۱۸۴، ذیل عنوان «حاشیه بر الفیه شهید اول» نوشته شهید ثانی، سه نسخه به شماره های ۹۶۹۰، ۲۳۷۱، ۲۷۸۰ معرفی شده است. راجع به شماره ۹۶۹۰ چیزی نمی دانم؛ چون نه نسخه اش را دیده ام و نه در فهرست موضوعی و تفصیلی^۷ آستان قدس معرفی شده است. اما دو شماره دیگر، یکی قطعاً و جزماً از آن شهید

رمزی خاص مشخص شده و ترجمه هر کتاب پس از ذکر همان کتاب آمده است، (ص ۳-۴).

تردیدی نیست که فهرست الفبائی، مدخلی بر سایر فهرستهای موضوعی و تفصیلی تلقی می شود و محققان و مجامع علمی را از کتابشناسی و نسخه شناسی فهرستهای موضوعی بی نیاز نمی کند؛ ولی با این همه، کاری است کارستان و بسیار ستودنی و قابل توجه. این فهرست، اولین فهرست اختصاری از کلیه نسخ یک کتابخانه بزرگ به این شیوه است که در ایران منتشر می شود و باید این ابتکار و حسن سلیقه و ذوق را به پدید آورندگان آن تبریک گفت. امید است سایر کتابخانه های ایران در این کار خدابسنده به کتابخانه آستان قدس رضوی اقتدا کنند. و فهرست اختصاری الفبائی کلیه نسخ خطی خود را منتشر کنند. پیداست که این نوع فهرست نسبت به فهرست تفصیلی که سالها به طول می انجامد، در اولویت است.

این فهرست از جهات گوناگون سودمند و کارآمد و دارای محاسن بسیار است؛ از جمله:

اولاً پس از گذشت ۶۵ سال از نشر اولین مجلد از فهرست موضوعی کتابخانه آستان قدس رضوی، فهرست موضوعی همه نسخ این کتابخانه منتشر نشده و تا کنون محققان ناچار بودند علاوه بر مراجعه به فهرستها، به خود کتابخانه نیز مراجعه کنند تا از وجود یا عدم نسخه مورد نظر خود مطمئن شوند؛ ولی فهرست الفبائی این بار سنگین و دشوار را از دوش محقق برمی دارد.

ثانیاً تهیه کردن کلیه مجلدات فهرست تفصیلی برای بسیاری مقدور نیست و حتی برخی از کتابخانه ها هم، کلیه آنها را در اختیار ندارند و بر فرض داشتن، در اختیار مراجعان نمی گذارند؛ ولی فهرست الفبائی یک مجلد

ثانی نیست و یکی به احتمال قریب به یقین . شماره ۲۷۸۰ در فهرست (ج ۵، ص ۴۰۶) هم معرفی و آنجا نیز به شهید ثانی منسوب شده؛ ولی قطعاً اشتباه است و این حاشیه از آن مولی عبدالله شوشتری است و نسخه های دیگری هم از آن در دست است . از جمله نسخه شماره ۱۶۵ فقه همین کتابخانه - که در فهرست (ج ۲، ص ۵۰) معرفی شده است - و نسخه شماره ۴۹۶۸ کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی (فهرست مرعشی، ج ۱۳، ص ۱۶۵) که اتفاقاً در همه خصوصیات عین همین نسخه محل بحث است؛ حتی در حواشی با تعبیر «منه دام ظلّه» و مانند آن . و تعجب است با اینکه یک نسخه از حاشیه شوشتری با خصوصیات و آغاز و انجام همین نسخه، در فهرست (جلد ۲، ص ۵۰) معرفی شده، مع ذلک نویسنده جلد پنجم فهرست (در ص ۴۰۶) نسخه دیگری از همان حاشیه را به شهید نسبت داده و نتیجتاً این اشتباه به فهرست الفبایی هم سرایت کرده است .

اتفاقاً شیخ آقا بزرگ تهرانی - قدس سره - هم در ذریعه دچار همین سهو شده و نسخه مورد بحث را به شهید نسبت داده و گفته اند :

این حاشیه غیر از شرح شهید بر الفیه موسوم به المقاصد العلیة است . در این حاشیه در بحث اشتراط امسام یا نائش در نماز جمعه، به المقاصد العلیة ارجاع داده و گفته است : «فیه نظر لإطلاق الآیة والأخبار ... و قد بسطنا الکلام فی شرح هذه الرسالة» . مراد شهید از «شرح هذه الرسالة» همان المقاصد العلیة است . نسخه ای از این حاشیه در کتابخانه رضوی (وقفی عماد فهرستی) موجود است .^۸

مقصود شیخ آقا بزرگ - ره - از نسخه وقفی عماد فهرستی، همین نسخه مورد بحث، یعنی نسخه شماره ۲۷۸۰ است و عبارتی که ایشان در بحث نماز جمعه از آن نقل کرده اند، عیناً در برگ ۶۲ آلف موجود است . تصویر

این نسخه هم اکنون پیش روی من است و نه تنها مؤلف این حاشیه در این مورد به شرحش بر الفیه ارجاع داده؛ بلکه در چندین مورد دیگر بدان حواله داده است . از جمله : برگهای ۴، ۶، ۲۳ . و منظور مولی عبدالله شوشتری شرح خود وی بر الفیه است؛ نه اینکه مؤلف این حاشیه شهید ثانی باشد و مقصود از شرح، کتاب المقاصد العلیة . سرگذشت نگاران تصریح کرده اند که مولی عبدالله شوشتری غیر از این حاشیه، شرحی مبسوط بر الفیه نوشته است .^۹

نسخه شماره ۲۳۷۱ هم که ذیل عنوان «حاشیه بر الفیه» نوشته شهید ثانی، کنار شماره قبل معرفی شده است، به گمان قریب به یقین از شهید نیست؛ می دانیم که شهید - بجز المقاصد العلیة - دو حاشیه بر الفیه نوشته است و این نسخه، هیچکدام نیست . زیرا با هیچیک از نسخه های شناخته شده دو حاشیه شهید بر الفیه سازگاری ندارد . گرچه این نسخه هم در فهرست (ج ۲، ص ۴۹) به شهید منسوب شده و از آنجا این اشتباه به فهرست الفبایی منتقل شده است . ولی نمی دانم فهرست نگاران کتابخانه به چه دلیلی آن را از آن شهید دانسته اند؟ تصویر این نسخه هم اکنون پیش روی من است و هیچ نشانه ای دال بر اینکه تألیف شهید باشد در آن دیده نمی شود . تنها در پایان آن آمده است : «تمت حاشیة الرسالة الألفية الشهیدية» . و این عبارت دلالت نمی کند که حاشیه از شهید ثانی باشد؛ بلکه چون به متن الفیه شهید اول، فراوان «الألفية الشهیدية» اطلاق می شود، اینجا هم «الشهیدية» صفت «الرسالة الألفية» است؛ نه صفت «حاشیة» . وانگهی بر فرض که این حاشیه از آن شهید ثانی باشد، این نسخه با شماره

شده که همگی در فهرست الفبائی از قلم افتاده است. این آثار عبارتند از: معارج الاصول محقق، وجیزه بهائی، مسار الشیعه مفید، نتائج الافکار، رساله ای در نیت عبادات و مقالی در تعیین قبله شام، هر سه از شهید ثانی. البته در فهرست (ج ۶، ص ۶۱۳) این رساله نیت عبادات به شهید ثانی منسوب شده است که از شهید ثانی نیست و ظاهراً از شهید اول است. زیرا نسخه های شناخته شده رساله نیت شهید ثانی - از جمله نسخه شماره ۲۳۹۵/۱۰ کتابخانه ملک و شماره ۱۷۴۳/۲ کتابخانه فیضیه، و نسخه ای ضمن مجموعه ای از رسائل شهید ثانی متعلق به جناب حجت الاسلام و المسلمین آقای سید محمدعلی روضاتی که با فروتنی و گشاده رویی در اختیار حقیر نهاده اند - همه غیر از این است. شیخ آقا بزرگ - قدس سره - دو رساله نیت عبادات تألیف شهیدین را معرفی کرده^{۱۰} است که خصوصیات هر یک را جابجا ذکر فرموده و آنچه تألیف شهید ثانی دانسته، تألیف شهید اول است و بالعکس.

۵- در ص ۳۳۳، رساله شرح حدیث الدنيا مزرعة الآخره (شماره ۸۸۸۹) با تردید به شیخ ابراهیم کفعمی منسوب شده است. این رساله - چنانکه در ذریعه (ج ۱۳، ص ۱۹۸) آمده - قطعاً تألیف شهید ثانی، و نسخه های دیگری هم از آن موجود است؛ از جمله نسخه شماره ۱۳۹۶/۳ کتابخانه آیت الله العظمی گلپایگانی - دام ظلّه - در قم، و نسخه شماره ۵۶۱/۶ کتابخانه دانشکده الهیات تهران، و نسخه ای متعلق به کتابخانه حجت الاسلام و المسلمین روضاتی. رساله مذکور بر اساس نسخه شماره ۸۸۸۹ آستان قدس در مجله تراثنا (شماره ۱۷، ص ۹۳۸ - ۹۵۰) چاپ شده است.

***

۶- در ص ۵۹۲، نام نهایی شیخ طوسی را نهایی الاحکام نوشته اند که درست نیست. نهایی الاحکام نام نهایی علامه حلی است - چنانکه در همان صفحه مذکور است - نه نهایی شیخ. خود شیخ در کتاب فهرست،^{۱۱} از آن

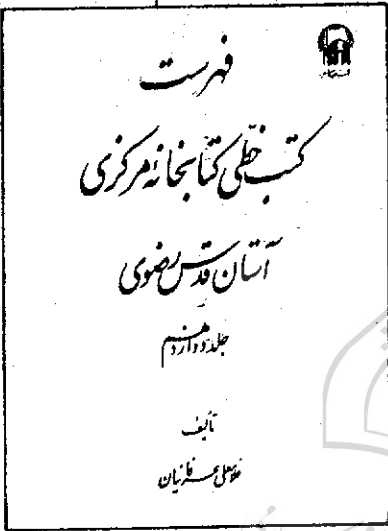
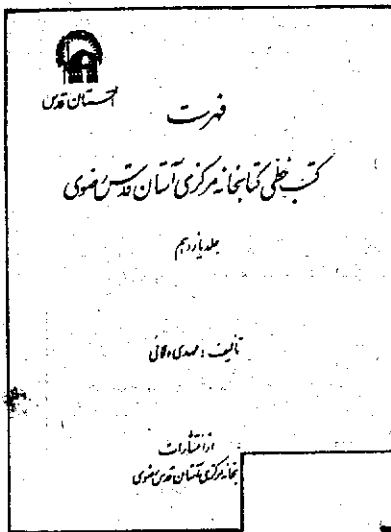
۲۷۸۰ از زمین تا آسمان تفاوت دارد؛ پس چرا هر دو شماره ذیل یک عنوان آمده اند که دال است بر اینکه این دو، دو نسخه از یک کتابند؟ محتمل است شماره ۹۶۹۰ هم که ذیل همین عنوان آمده با هیچ یک از این دو نسخه، یکی نباشد.

۲- در ص ۶۹۸ و ۷۶۴ آمده است که «ظاهراً الجواهر المضيئه فی شرح الألفیه از آن شهید ثانی است و آن غیر از المقاصد العلیه اوست». هیچیک از آثار شهید ثانی بدین نام موسوم نیست؛ بنابراین یا نسخه موسوم بدین نام از شهید نیست یا نام آن در نسخه اشتباه ثبت شده است. نسخه ای دیگر از الجواهر المضيئه در کتابخانه ملک به شماره ۳۰۱۱/۵ موجود است.

***

۳- در فهرست (ج ۲، ص ۳-۴) ذیل شماره ۶ فقه، آمده است که «حاشیه ای بر ارشاد ظاهراً از شهید ثانی ضمیمه نسخه شماره ۶ فقه است». ولی ظاهراً در فهرست الفبائی، این حاشیه ارشاد از قلم افتاده است. البته در فهرست (ج ۲، ص ۱۷۱) شماره ۱۷۱ فقه، حاشیه ای بر ارشاد معرفی و به محقق کرکی منسوب شده است؛ ولی عبارت پایان آن با حاشیه ضمیمه شماره ۶ فقه یکی است. بنابراین نمی شود این دو نسخه تألیف دو نفر باشد و باید هر دو یا از شهید باشد یا از محقق کرکی. و ظاهراً هر دو از کرکی است؛ زیرا در فهرست آثار شهید از چنین کتابی با این خصوصیات ذکر نرفته است. امید است فهرست نگاران کتابخانه با مقایسه این دو نسخه قضیه را یکطرفه کنند.

۴- در جلد ۶، ص ۶۱۳، ضمیمه نسخه شماره ۸۹۱۲ که شرح بدایه شهید است، چند کتاب و رساله دیگر معرفی

با تعبیر النهایة فی مجرد الفقه و الفتاوی یاد کرده و نیز با همین عنوان هم چاپ شده است. البته پژوهشگر رجالی معاصر، استاد شبیری زنجانی می فرمودند: «فی مجرد الفقه و الفتاوی» جزء نام کتاب نیست بلکه توضیحی است که شیخ درباره محتوای کتاب داده اند.

۷- در ص ۴۶۵، تاریخ ختم تألیف جلد اول شرح لمعه ۹۵۰ ذکر شده که درست آن ۹۵۶ است.

۸- در ص ۷۱، در گذشت مؤلف کتاب الانوار و مفتاح السرور و الافکار با تردید به سال ۲۵۰ قمری ذکر شده است. ابوالحسن بکری مؤلف انوار قطعاً پس از این تاریخ می زیسته و به گفته ذهبی در سیر اعلام النبلاء (ج ۱۹، ص ۳۶) بین سالهای ۴۸۰-۵۰۰ در گذشته است، و گرچه برخی وی را استاد شهید ثانی (متوفی در ۹۶۵) دانسته اند؛ ولی شخص دیگری است و قطعاً پیش از بکری استاد شهید ثانی می زیسته است. ۱۲

۹- در همان صفحه، جای ذکر تاریخ در گذشت علی بن طیفور بسطامی مؤلف انوار التحقیق را سفید گذاشته اند. یادآوری می کنم که وی از علمای قرن یازدهم است و شرح حالش در طبقات اعلام الشیعة شیخ آقا بزرگ (قرن یازدهم، زیر چاپ) آمده است. در مواردی از ذریعه هم آثارش معرفی شده است؛ از جمله ج ۲، ص ۴۲۱، شماره ۱۶۶۴؛ ج ۱۶، ص ۲۱۱، شماره ۷۷۱؛ ج ۱۸، ص ۲۴۴، شماره ۲۱۶؛ ج ۲۱، ص ۲۶۵، شماره ۴۹۶۸. ۱۰- در ص ۵۴۷ و ۶۷۴، ابومخنف، مؤلف مقتل معروف موجود منسوب به او قلمداد شده است که درست نیست و لازم بود گفته شود: منسوب به ابومخنف. ۱۳

۱۱- در ص ۵۴۹، مقنع صدوق و مقنع مفید به تشدید «ن» ضبط شده که به تخفیف درست است.

۱۲- در ص ۲۰ و ۵۷، کلمه «فروق الذکر» استعمال شده که از لحاظ ادبی خطاست.

۱۳- در ص ۱۴۴، التکلیفیه شهید اول، جزء موضوع «اخبار» معرفی شده با اینکه در علم «کلام و عقاید» است.

البته در فهرست (ج ۶، ص ۴۰۲-۴۰۳) ضمن موضوع «اخلاق» ذکر شده، که آن هم اشتباه است.

در کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی - قدس سره الشریف - نسخه ای خطی از این رساله به شماره ۱۱۷۶/۲ موجود است. در اینجا بخشی از آغاز این رساله را از روی نسخه مذکور نقل می کنم تا مدعایم ثابت شود:

الحمد لله الذی لم یخلق الخلق عبثاً و لم یدعهم هملاً، بل کلفهم بالمشاقّ علماً و عملاً، لیتزجروا عن قبائح الأعمال و ینبعثوا علی محاسن الحلال و الحرام ... و بعد، فهذه المقالة التکلیفیه مرتبة علی خمسة فصول: الفصل الأول فی ماهیته و توابعها؛ الفصل الثانی فی متعلّقه؛ الفصل الثالث فی غایته؛ الفصل الرابع فی الترغیب؛ الفصل الخامس فی

که نقص نسخ تذکر داده شود. نیز در ص ۵۳۸ نسخه جمل شیخ مفید بدون تاریخ معرفی شده؛ حال آنکه مورخ ۱۳۵۲ قمری است.

۱۶- در ص ۱۰۴، تجرید الاعتقاد خواجه طوسی به صورت تجرید العقائد و تجرید الکلام ضبط شده که

درست نیست و نام صحیح آن تجرید الاعتقاد است. ۱۷- در ص ۴۷، نسخه شماره ۱۳۳۶۰ از اسرار الصلوة شهید ثانی، «نسخ علی فرزند مؤلف» قلمداد شده که درست نیست و اصلاً شهید فرزندی به نام علی ندارد؛ و اگر شیخ علی صاحب در مشور مراد باشد، وی نوه فرزند شهید ثانی است نه فرزندش. ایضاً در ص ۵۶۷- و نیز فهرست ج ۶، ص ۸۷- نام کاتب نسخه شماره ۳۰۲۶، ابن سعتر ذکر شده که درست آن «ابن شعیر» است. وی از شاگردان شهید ثانی است که نسخه شماره ۱۰۱۷ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نیز به خط اوست.

۱۸- در ص ۴۱۷، نسخه شماره ۹۶۸۱ از غایة المراد، مورخ ۸۴۷ ذکر شده که درست آن - چنانکه در برگ ۶۲ آن آمده است - ۸۴۹ است نه ۸۴۷. البته در شناسنامه این نسخه تاریخ ۷۵۷ هم ذکر شده که البته این تاریخ تألیف غایة المراد است نه تاریخ کتابت نسخه.

۱۹- در ص ۵۶۸، نسخه شماره ۶۲۵۰ از منیة المرید، «نسخ علوان» و بدون تاریخ معرفی شده است. چند نسخه دیگر در کتابخانه به خط علوان شیرعاری مورخ ۹۶۶ قمری هست از جمله نسخه شماره ۷۲۴۴ از اسطنبولیه، که اگر مراد از کاتب نسخه شماره ۶۲۵۰ علوان شیرعاری باشد، او از معاصران شهید ثانی است و طبعاً تاریخ نسخه - مانند چند نسخه دیگر به خط همین کاتب - باید حدود ۹۶۶ باشد.

۲۰- در ص ۲۲۵، شماره ۲۶۷۲ (رسالة طلاق حائض تألیف شهید ثانی)، و در ص ۲۷۳، شماره ۲۶۷۳ (رسالة تقلید میت تألیف شهید ثانی) «نسخ ابن حاجه»، ۹۵۰ قمری» دانسته شده است؛ حال آنکه اولاً رساله تقلید میت

الترهیب ... فالقصل الأول یبحث فیہ عن الثلاثة: الأول و هی ما التکلیف، و البحث فیہ عن مفهومه بحسب الاصطلاح، و هل یجب فی حکمته تعالی أم لا؟ و من المکلف و المکلف؟ و الفصل الثانی یبحث فیہ عن مدلول کیف التکلیف، أي علی ای صفة یكون. و الفصل الثالث یبحث فیہ عن مدلول لم یجب التکلیف مثلاً و هو السؤال عن غایته. و الفصلان الآخران من مکملات هذا الفصل.

گویا از آنجا که شهید در فصل چهارم و پنجم روایاتی در ترهیب و ترهیب نقل می کند، فهرست نویسان به اشتباه افتاده، برخی آن را در موضوع «اخلاق» و برخی دیگر در «اخبار» دانسته اند.

۱۴- تاریخ درگذشت وحید بهبهانی در ص ۱۰ «۱۲۰۵ تا ۱۲۰۸» و در ص ۲۱ «۱۲۰۵» و در ص ۴۵ «۱۲۰۸» و در ص ۵۳ «۱۲۰۶» آمده! که اولاً لازم بود همه جا یکتواخت باشد، و ثانیاً درست آن ۱۲۰۵ است. ۱۴ نیز شهادت شهید ثانی همه جا به سال ۹۶۶ ذکر شده که ۹۶۵ درست است. ۱۵ وفات شیخ مفید در ص ۳۹ به سال ۴۱۷ ذکر شده که ۴۱۳ درست است. تاریخ وفات علامه مجلسی در برخی صفحات ۱۱۱۰ و در برخی دیگر (از جمله ص ۷۵، ۷۷، ۸۲، ۶۵۶) ۱۱۱۱ و نیز تاریخ درگذشت شیخ بهائی در برخی موارد ۱۰۳۰ (و در برخی ۱۰۳۱ یاد شده که در هر دو مورد تاریخ اول درست است. ایضاً در ص ۵۴۸ درگذشت شریف العلماء به سال ۱۲۴۵ ذکر شده که درست آن ۱۲۴۶ است. ۱۶

۱۵- در ص ۵۶۸، نسخه شماره ۳۴۹۰ از منیة المرید ناقص الآخر است که تذکر نداده اند؛ با اینکه بنا بوده است

مورخ ۹۴۹ است نه ۹۵۰؛ ثانیاً این سال، تاریخ تألیف است نه تاریخ کتابت؛ ثالثاً این حاجه نام کتاب نیست؛ بلکه کنیه شهید ثانی است که در پایان رساله بدین گونه آمده است: «فرغ من تسوید هذه الرسالة... زین الدین بن علی بن احمد الشهير بابن الحاجه» و پیداست که فهرست نگار محترم از این عبارت متوجه نشده اند که ابن الحاجه همان زین الدین بن علی - یعنی شهید ثانی مؤلف رساله - است. رابعاً تاریخ کتابت نسخه، سال ۹۸۰ یا قبل از آن است؛ زیرا در همین سال مقابله شده، چنانکه در حاشیه آخرین برگ آن آمده است.

***

۲۱- در ص ۵۸۹ می خوانیم: «رساله در نماز جمعه. عربی از شهید ثانی، ۲۷۶۰... ایضاً رك: صلاة الجمعة». اولاً چرا رساله ای عربی درباره نماز جمعه، مانند رساله های مشابهش، ذیل نام اصلیش یعنی «صلاة الجمعة» نیامده است؟ ثانیاً «ایضاً رك: صلاة الجمعة» یعنی چه؟ اگر منظور این است که ذیل «صلاة الجمعة» نسخه دیگری از این رساله معرفی شده - که البته نشده - اشکال این است که چرا نسخه های یک رساله، دو جا ذکر شده است؟ و اگر مقصود این است که ذیل «صلاة الجمعة» نیز همین نسخه معرفی شده است - که اتفاقاً همین طور هم هست (رك: ص ۳۸۵۹) - اشکال این است که چرا یک نسخه دو جا ذکر شده است: یک جا ذیل «صلاة جمعه» و جای دیگر ذیل «نماز جمعه»؟

۲۲- از جوابهای شهید ثانی به سماکی یک نسخه به شماره ۷۶۳۲ در ص ۲۲ ذیل عنوان اجوبة المسائل؛ و نسخه دیگری از همین رساله به شماره ۲۳۶۹ در ص ۵۱۷، ذیل عنوان مسائل و اجوبه معرفی کرده و ظاهراً متوجه نشده اند که اینها، دو نسخه از یک رساله است و باید یک جا و با یک عنوان معرفی شود.

۲۳- در ص ۲۸۱ می خوانیم: «رسائل. عربی و فارسی... از شهید ثانی». اولاً شهید ثانی مطلقاً رساله ای

به فارسی تألیف نکرده است؛ ثانیاً کتابی به نام - یا معروف به - رسائل ندارد. پس قاعدتاً چند رساله از رساله های او مراد است و چون وقتی گفته شده «رسائل شهید» معلوم نیست مراد چه رساله هایی است - بخلاف تعبیر «رسائل شیخ انصاری» - و قطعاً از سوی دیگر همه رساله های وی مراد نیست، پس باید مشخص شود که چه رساله هایی منظور است؛ و گرنه از کلمه «رسائل» چیزی دستگیر خواننده نمی شود.

۲۴- نسخ حاشیه آخوند خراسانی بر رسائل در صفحات مختلف و با نامهای گوناگون معرفی شده است؛ بدین گونه:

الف: ص ۱۳۲، حرف «ت»: «تعليقه بر اصالة البراءة، ضمیمه شماره ۱۳۰۴۲، شکسته نستعلیق مؤلف، ۱۳۰۲».

ب: ص ۱۹۳، حرف «ح»: «حاشیه بر حجیه قطع و ظن و استصحاب، ص ۱۳۰۴۲، شکسته نستعلیق مؤلف ۱۳۰۷ قمری».

ج: ص ۲۰۶، حرف «ح»: «حاشیه بر فرائد الاصول، تاریخ تحشیه ۱۲۹۱...».

د: ص ۶۳۸، حرف «ح»: «حاشیه بر فرائد الاصول (قدیمه)...».

ه: همان جا: «حاشیه بر فرائد الاصول (جدیده)...».

در اینجا اشکالات متعددی وارد می شود: اولاً چرا در مورد الف و ب و ج مشخص نشده که نسخه حاشیه قدیمه است یا جدیده؟ چنانکه در مورد د و ه مشخص شده است؟ ثانیاً چرا نسخ یک کتاب یک بار ذیل عنوان «حاشیه بر فرائد» و بار دوم ذیل «حاشیه بر حجیه قطع

از سر موصوف بر می دارند و می گویند «عروة الوثقی» و «شیخ الرئيس»، نه «العروة الوثقی» و «الشیخ الرئيس»؛ ولی اولاً باید در این نکته یکنواختی رعایت شود، ثانیاً شاید بتوان گفت در کتابی مثل فهرست نسخه های خطی لازم است نام دقیق و کامل کتاب ذکر شود؛ چون فقط برای فارسی زبانان نوشته نمی شود و مرجعی است برای دانشمندان عرب زبان و غیرهم.

* دو: الف، ص ۲۸۷: «روض الجنان» (فی شرح ارشاد الأذهان)؛ «روضات الجنات» (فی احوال العلماء و السادات)؛ «روض الاخيار» (فی مختصر ربیع الابران).
ب، ص ۴۱۷: «غایة المأمول فی شرح زیدة الاصول، غایة المراد فی شرح نکت الارشاد؛ غایة المرام فی شرح شرائع الاسلام».

چه فرقی است بین عنوانهای بند الف و بند ب که در مثالهای مذکور در بند الف، نیمی از عنوان کتاب با تیره از نیم دیگر جدا شده و بین دو پرانتز نهاده شده است؟ و اگر روش صحیحی است - که البته نیست - چرا جاهای دیگر مثل عناوین بند ب، این روش اعمال نشده است؟ و خلاصه چرا همگونی رعایت نشده است؟

***

از ص ۶۱۷ تا ۶۸۲ با عنوان «پیوست»، شامل معرفی نسخی است که پس از ختم تألیف فهرست الفبائی، برای کتابخانه خریداری شده و فاضل گرامی آقای محمد وفادار مرادی فهرست آنها را تهیه و تنظیم کرده اند. همچنین ایشان ذیل عنوان «استدراک» از ص ۶۸۳ تا ۷۶۶ مطالب سودمندی را یادآوری کرده اند. «استدراک» شامل «افتادگیها، افزودگیها و توضیحاتی است که با مراجعه به اصل نسخ و فهرس کتابخانه آستان قدس و دیگر کتب مرجع فراهم آمده است.» (ص ۶۲۸). ولی اگر قسمت «پیوست» و «استدراک» به صورت جداگانه نبود و هر مطلبی در جای مناسب خود در فهرست مندرج شده بود، بر «سهل التناول» بودن آن می افزود و کمک بسیار خوبی از

و... و بار سوم ذیل «تعلیقه بر...» معرفی شده است؟ ثالثاً اگر بنا بود مشخص شود که نسخه شامل چه قسمتهایی از حاشیه رسائل است - چنانکه در مورد الف و ب مشخص شده است - چرا در مورد ج و د و ه مشخص نشده که نسخه شامل چه قسمتهایی از حاشیه است؟ رابعاً در مورد ج آمده است: «تاریخ تحشیه ۱۲۹۱». حال آنکه این سال، تاریخ قسمتی از حاشیه رسائل است و تحشیه برخی قسمتهای دیگر این حاشیه پس از این تاریخ انجام شده است.

***

۲۵ - در ذکر نام کتابها روش واحدی اعمال نشده و از چند جهت چندگونگی دیده می شود؛ از باب نمونه به این موارد - که عیناً همان طور که در فهرست الفبائی آمده نقل می شود - توجه کنید:

* یک: الف، ص ۹: آثار الباقیه، آثار الظاهرة فی الجوّ؛ ص ۵۱۷: مسائل اللوامع؛ ص ۵۶۹: مواهب الرضویة.

ب (این نمونه ها چنانکه ملاحظه می شود از همان صفحات مذکور در بند الف نقل شده است)، ص ۹: الآثار المتخیلة فی الجوّ؛ ص ۵۱۷: المسائل القصرانی، المسائل المحمدیة، المسائل المصریة، المسائل الملقبات، المسائل الناصریات؛ ص ۵۶۹: المواهب السنیة، المواهب القدیریة، المواهب القدسیة، الموجز الحاوی. سؤال این است که - مثلاً - چه فرقی است بین «مواهب الرضویة» و «المواهب السنیة» که در یکی «ال» از سر موصوف حذف شده و در دیگری باقی مانده است؟ و همچنین در نمونه های دیگر. درست است که در این گونه عبارات - به قول مرحوم قزوینی -^{۱۸} فارسی زبانان «ال» را

۶. همان، ص ۱۹.

۷. منظور از فهرست موضوعی و تفصیلی، همان دوازده جلد فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی است که در آغاز مقاله معرفی شد. گرچه آن فهرستها به نام فهرست موضوعی و تفصیلی نامیده نشده اند؛ ولی عملاً هم موضوعی اند و هم تفصیلی. یا به تعبیر رایج «وصفی» یا «توصیفی»؛ در قبال فهرست الفبائی، که گرچه به نام فهرست اختصاری نامیده نشده؛ ولی بواقع فهرست اختصاری است، بنابراین فهرست مورد بحث، فهرست الفبایی اختصاری است و آن دوازده مجلد، فهرست موضوعی تفصیلی آستان قدس رضوی است.

۸. اللریعة. شیخ آقا بزرگ تهرانی. (چاپ سوم: بیروت، دارالاضواء، ۱۴۰۳) ج ۶، ص ۲۳، شماره ۸۶.

۹. رك: همان، ج ۱۳، ص ۱۱۲، شماره ۳۵۳.

۱۰. همان، ج ۲۴، ص ۲۳۹-۱۴۴۰ شماره ۲۳۰۱، ص ۴۴۰-۴۴۱، شماره ۲۳۰۸.

۱۱. فهرست. شیخ طوسی. تصحیح سید محمدصادق آل بحر العلوم. (نجف، مکتبه مرتضویه). ص ۱۶۰.

۱۲. برای آگاهی گسترده درباره مؤلف انوار رك: پژوهشی در تاریخ زندگی شهید ثانی. رضا مختاری. مجله نورعلم، شماره ۲۷، (مرداد ۱۳۶۷)، قسمت چهارم، ص ۱۲۶-۱۴۳؛ (تراثنا)، شماره ۲۳، ص ۶۸-۷۰.

۱۳. رك: «ابومخنف و سرگذشت مقتل وی». سیدعلی میرشریفی. آینه پژوهش، شماره ۲، (مرداد-شهریور ۱۳۶۹)، ص ۳۱-۴۰.

۱۴. رك: وحید بهبهانی. علی دوانی. (چاپ دوم: تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۲). ص ۲۵۳-۲۵۵.

۱۵. منیه المرید. شهید ثانی. تصحیح رضا مختاری. (چاپ اول: قم، دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۶۸). ص ۱۳-۱۷.

۱۶. رك: «نقد و بررسی اعلام المكاسب». سیدجواد شیرینی. مجله نورعلم، شماره ۱۹ (بهمن ۱۳۶۵)، ص ۷۰-۸۵.

۱۷. برای آگاهی از ادله این مدعا رك: «دو کتابشناسی شیعی: ۱. از بلاد هند». رضا مختاری. مجله نشر دانش، سال دهم، شماره دوم، (بهمن و اسفند ۱۳۶۸). ص ۵۱-۵۴.

۱۸. بیست مقاله. ج ۲، ص ۲۵۰-۲۵۱.

لحاظ صرفه جویی در وقت به خواننده می شد.

در پایان مجدداً از همه کسانی که به نوعی در به وجود آمدن و نشر این فهرست سهمی داشته اند سپاسگزاری می کنم. روشن است که حتی چندین برابر این ایرادات در مثل چنین کتابی قابل اغماض است و از ارزش آن نمی کاهد. این هم ناگفته نماند که من اصراری بر قبولاندن آرای خود ندارم و ممکن است در بسیاری از ایراداتی که ذکر کردم، حق با نویسندگان محترم فهرست الفبائی باشد.

پانوشتها:

۱. برخی گفته اند این عده عبارت بودند از: شادروانان افسر، شیخ محمد خالصی، مرتضی قلیخان نائینی، حاج عمادالمحققین واعظ تهرانی معروف به عماد فهرستی، میرزا علی اکبر شهیدی ثقة الاسلام و اوکائی. رك: فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی. تحقیق و بازنگاری از سیدعلی اردلان جوان. (چاپ دوم: مشهد، کتابخانه آستان قدس رضوی، ۱۳۶۵). ج ۱، ص ۹.

۲. اقتباس از فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی. تألیف مهدی ولانی. (مشهد، کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ۱۳۶۴). ج ۱۱، ص ۵-۵.

۳. بیست مقاله قزوینی. با مقدمه و اهتمام عباس اقبال و ابراهیم پورداد. دو جلد در یک مجلد، (چاپ سوم: تهران، دنیای کتاب، ۱۳۶۳). ش. [چاپ دوم: ۱۳۳۲ ش]. ج ۲، ص ۲۳۸-۲۴۱. قزوینی این تقدرا - که نمونه ای عالی از نقد علمی و منصفانه است - در محرم ۱۳۴۷ قمری، یعنی ۶۴ سال پیش نوشته است.

۴. فهرست کتب خطی کتابخانه آستان قدس رضوی. چاپ دوم: ج ۱، ص ۸.

۵. همان.